

På tröskeln till demokrati och välfärd

– Rumslig makt och samhällsomvandling i Upplands Väsby 1900–1923

FILIP ÖRN
UPPSALA UNIVERSITET

Abstract

Denna artikel undersöker hur industrialisering och demokratisering förändrade maktförhållanden och rumslig organisering i Upplands Väsby 1900–1923. Genom en lokalhistorisk och källpluralistisk ansats studeras aktörsgruppers lokala maktdynamik och agerande. Fokus ligger på industribolaget Optimus och den lokala arbetarrörelsen som drivande aktörer i formandet av ett nytt industrisamhälle. Resultatet konstaterar att en maktförskjutning skedde i landskommunen Hammarby från en dominans av större lantbruksgods till industribolag och arbetarrörelse. Artikeln visar också hur industribolaget och arbetarrörelsen skapade och nyttjade rumsliga resurser i syfte att tillgodose sina intressen. Industribolaget gjorde detta för att på patriarkalisk grund kontrollera lokalsamhällets resurser och funktioner, bland annat genom extensivt markägande och styrning av bostadsbyggande. Arbetarrörelsen å sin sida gjorde sitt rumsliga avtryck i Väsby genom grundande av Folkets hus och park som fungerade som viktig mötesplats och rumslig förutsättning för vidare inflytande i lokalsamhället. Slutligen konstateras att Väsby trots exempel på rumslig spänning mellan olika grupper utvecklades relativt konfliktfritt.

Nyckelord: Lokal historia, 1900-tal, samhällsomvandling, industrialisering, demokratisering, patriarkalism

Inledning

Mitt på järnvägslinjen Stockholm-Uppsala ligger pendeltågsstationen Upplands Väsby, idag en snabbt växande kranskommun i Storstockholm med 50 000 invånare. Men hade du klivit av tåget här i början av förra seklet hade du mött en glesbefolkad landsbygd där invånarna försörjde sig av lantbruksarbete. Lantbruken i Upplands Väsby var dessutom i hög grad organiserade i stora lantbruksgods som i flera fall ägts av samma adelsfamiljer sedan 1600-talet. Dessa jordägande familjer dominerade bygden, inte bara ekonomiskt, utan också politiskt i de lokala kommunorganisationerna där principer om allmän och lika rösträtt ännu inte slagit igenom. Men under 1900-talets första två decennier kom industrialisering och demokratisering att dramatiskt förändra Upplands Väsby ekonomiska, politiska och fysiska landskap. Under dessa år byggdes här tung industri med tillhörande bostadsbebyggelse, en miljö ur vilken även livliga folkrörelser växte fram. Dessa industribolag och folkrörelser kom med nya intressen som tryckte undan de gamla godsägarnas tidigare dominans över lokalsamhällets

kommunala styrning och ekonomiska liv. Liknande landskapsförändringar skedde i många svenska orter under denna period av växande industrier och folkrörelser, vilket gör en lokal undersökning av Upplands Väsby intressant även ur ett nationellt perspektiv eftersom det kan ge ökad förståelse för hur industrialisering och demokratisering konkret förändrade samhället på lokal nivå.

Genom en lokalhistorisk studie av Upplands Väsby perioden 1900–1923 syftar denna artikel till att studera hur industrialisering och demokratisering fysiskt omvandlade lokalsamhället, och hur lokala aktörer påverkade och påverkades av denna omvandling. Detta görs genom att undersöka maktförändringar mellan lokala aktörsgrupper i form av industribolag, folkrörelser, lantbruksgods och landskommuner och hur aktörer rumsligt formade bebyggelseutvecklingen utifrån sina intressen.

Metod

Genom att studera processen från lokalsamhällets perspektiv begränsas studien rumsligt och möjliggör inkludering av flera aspekter av samhällsprocessen inom lokalsamhällets gränser. Det lokala perspektivet tar också ned historien på mikronivå och kan ge viktiga kunskaper om hur människor på individnivå faktiskt påverkade och upplevde samhällets industrialisering och demokratisering.

Artikeln bygger på en källpluralistisk metod för att möjliggöra mer uttömmande svar utifrån det begränsade källmaterial som finns tillgängligt från den aktuella perioden i Upplands Väsby. Detta innebär att flertalet källor tillsammans kompletterar varandra för att genom forskningsfrågorna skapa en komplex förståelse för lokalsamhället. Källorna består således av ett varierat material: kommunala mötesprotokoll, dagstidningar, församlingsböcker och sekundära källor från tidigare lokalhistoriska studier av Upplands Väsby.

Vidare används tidigare forskning av industrialisering och demokratisering på lokal nivå under det tidiga 1900-talet för att jämföra och placera Upplands Väsby i en nationell kontext. Tidigare forskning om demokratisering och industrialisering ur ett lokalhistoriskt perspektiv har i Sverige gjorts inom flera discipliner. Mest relevant för denna artikel är de studier som har gjorts om maktrelationer i brukssamhällen. Framstående här är Åsa Lundqvists avhandling i sociologi om Böksholm i Bygden, *bruket och samhället: Om människor och organisatörer i brukssamhället Böksholm 1900–1979*, Ulf Magnussons *Från arbetare till arbetarklass, klassformering och klassrelationer i Fagersta: Ett mellansvenskt brukssamhälle 1900–1979* i ekonomisk historia. I dessa studier har patriarkalism en central roll i att idémässigt förklara brukssamhällenas interna organisering och maktrelationer. Patriarkalismen som begrepp syftar kortfattat på att den lokala industrin genom att kontrollera samhällsfunktioner såsom bostäder och livsmedelsförsörjning ombesörjde arbetarnas sociala välmående i utbyte mot deras fulla lojalitet till

bolaget.¹ Artikelns analys av källmaterial kompletteras också av uppgifter från tidigare lokalhistorisk litteratur om Upplands Väsby. Särskilt *Här i Väsby just ingenting sker: folkrörelser i Upplands Väsby från sekelskiftet till 50-tal* har använts för dess värdefulla historik om folkrörelsernas framväxt i Väsby.

Lokal maktelit och kommunorganisationer

En betydande del av det använda källmaterialet består av kommunala mötesprotokoll. Dessa protokoll möjliggör analyser av hur kommunerna agerade, vilka grupper och individer som bestämde i kommunerna och synliggör intressekonflikter mellan olika ledamöter.

Det lokala självstyret har i Sverige en månghundraårig historia, men huvuddragen för kommunernas roll vid den aktuella tidsperioden skapades 1862 då de tidigare socknarnas uppgifter delades upp i kommuner och församlingar. Kommunerna fick ansvaret för borgerliga lokalfrågor medan församlingarna ansvarade för kyrkliga lokalfrågor.² En viktig skillnad mellan kommunorganisationerna 1900–1923 och idag är kommunernas individuella storlek. Detta illustreras bäst av att det innan kommunsammanslagningarna under efterkrigstiden fanns över 2000 kommuner i landet jämfört med 290 idag.³ Upplands Väsby bestod fram till 1952 av de tre självstyrande landskommunerna Hammarby, Ed och Fresta som år 1900 endast hade några hundra invånare vardera.⁴

Tabell 1. Befolkningsutveckling Upplands Väsby.

År	Hammarby	Ed	Fresta	Sammanlagt
1890	693	859	520	2072
1900	720	837	419	1976
1905	862	825	454	2141
1910	1343	842	524	2709
1915	1660	-	711	-
1920	2003	1009	699	3711
1930	1897	1314	1045	4256

Källa: Församlingsböckerna för Ed, Hammarby och Fresta församlingar, Stockholms stadsarkiv.

¹ Åsa Lundqvist, *Bygden, bruket och sambället: Om människor och organisatörer i brukssambället Böksholm 1900–1979* (Lund 2001) s. 58–59; Ulf Magnusson, *Från arbetare till arbetarklass, klassformering och klassrelationer i Fagersta: Ett mellansvenskt brukssambälle 1870–1909* (Uppsala 1996), s. 67; Lars Nyström, *Potatisriket: Stora Bjurum 1857–1917 Jorden, makten, sambället* (Göteborg 2003), s. 336–337.

² Lars Strömberg & Jörgen Westerståhl, *De nya kommunerna: en sammanfattning av Kommunaldemokratiska forskningsgruppens undersökningar* (Stockholm 1983), s. 14–15.

³ Lars Nilsson, ”Del 1. Vad är en kommun?” i Lars Nilsson & Håkan Forsell (red.), *150 år av självstyre: kommuner och landsting i förändring* (Stockholm: 2013), s. 48; Björn Kullander, ”Fakta om kommuner och regioner”. *Sveriges Kommuner och Regioner* (Artikel), 18/9 2024.

⁴ Tabell 1.

En annan skillnad är att det fanns tre olika typer av kommuner: städer, köpingar och landskommuner som alla hade olika nivåer av befogenheter och krav. Hammarby, Ed och Fresta var landskommuner vilket innebar färre befogenheter och lagkrav än städer och köpingar. Detta gällde inte minst kommunens möjligheter att rättsligt reglera markanvändning och bebyggelse på enskild mark.⁵ Kommuner hade dessutom betydligt tunnare lagstadgat ansvar för samhällsservice som i huvudsak var begränsat till fattigvården.⁶ Därför fanns det i mindre landskommuner som Hammarby, Ed och Fresta ingen kommunal tjänstemannaförvaltning, utan allt arbete sköttes av de personer som valts in i de kommunala nämnderna.

I landskommunerna var kommunalstämorna det högsta beslutsfattande organet där invånare med kommunal rösträtt vid utlysta stämmor kunde delta och fatta beslut efter graderad röstskala. Den graderade röstskalan beräknades efter inkomst, förmögenhet och markägarande vilket innebar att även juridiska personer, såsom bolag, förfogade över röster vid kommunala stämmor.⁷ Rösträtten reformerades successivt från att endast 16 procent av invånarna i landskommuner hade kommunal rösträtt 1904 till att män och kvinnor över 23 år fick lika rösträtt 1919.⁸ Kommunalstämorna var i sin tur det organ som utsåg ledamöter till kommunalnämnden där kommunernas exekutiva makt låg och som närmast liknar dagens kommunstyrelser.

Landskommunernas styre år 1900

Men vilka var då personerna som styrde i landskommunerna i Upplands Väsby 1900–1923? Tabellen nedan visar männen som var invalda i respektive kommuns kommunalnämnd. År 1900 bestod åtta av de 12 ledamöterna i Hammarby, Fresta och Ed av män verksamma inom lantbruk. Av dessa män befann sig sju stycken i godsens sociala toppskick i form av ägare eller inspektorer. Bland övriga ledamöter hittar vi en pastor, en lasarettssyssloman, en skollärare, en smed och en handlare. Svalander som var direktör för en liten sprängämnesfabrik utmärker sig som den enda ledamoten knuten till industri.⁹ Tyngdpunkt i kommunalnämndernas sammansättning med lantbrukets mer framstående personer pekar på en maktkoncentration kring lantbruksgodsen, vilket kom att bestå under 1900-talets första år.

⁵ Nilsson (2013), s. 23–24.

⁶ Lars Nilsson, "Landskommunerna 1860–1920" i Lars Nilsson & Håkan Forsell (red.), *150 år av självstyre: kommuner och landsting i förändring* (Stockholm: 2013), s. 70–71.

⁷ Sven-Ulric Palme, "De första proportionella kommunalvalen" i Sven-Ulric Palme (red.), *Hundra år under kommunalförfattningarna 1862–1962* (Stockholm 1962), s. 231–235.

⁸ Lars Nilsson, "Kommunvalen före 1919" i Lars Nilsson & Håkan Forsell, *150 år av självstyre: kommuner och landsting i förändring* (Stockholm 2013), s. 282; Palme (1962), s. 231–232.

⁹ Tabell 2.

Tabell 2: Kommunalnämndledamöterna år 1900 i Ed, Fresta & Hammarby.

Namn	Yrkestitel	Kommun
Gustaf Emil Brandt	Lasarettssyssloman Löwenströmska	Hammarby
Gustaf Hjalmar Svensson	Komminister, pastor	Hammarby
Axel Wachtmeister	Godsägare Torsåker	Hammarby
Per Svensk	Godsägare Stora Vilunda	Hammarby
Fredrik Lejholm	Handlare	Hammarby
Wilhelm Löfstedt	Inspektor Antuna	Ed
Per Erik Schedin	Inspektor Edsby	Ed
Adolf Fredrik Fredriksson	Arrendator Stora Oxunda	Ed
Edvard Svalander	Direktör Uddnäs sprängämnesfabrik	Ed
Karl Johan Karlsson	Arrendator Lövsta	Ed
Anders Wilhelm Lindblom	Skollärare	Fresta
Johannes Strömngren	Smed	Fresta
Karl Wilhelm Johansson	Hemmansägare Sanda	Fresta
Johan Axel Gotthard Åström	Godsägare Ekeby	Fresta

Källa: Egen sammanställning av flera källor ur Upplands Väsby's kommunarkiv, se arkivsammanställning i referenslista.

För att få en överblick över hur maktdynamiken i landskommunerna förändrades under undersökningsperioden redovisas nedan kommunalnämndernas sammansättning 1921. Den största förändringen skedde i Hammarby där det vid undersökningsperiodens slut inte längre satt en enda ledamot med koppling till lantbruket. Istället satt där två män från industribolagens ledningar, två plåtslagare som representerade arbetarrörelsen och en lärare.¹⁰ I Ed och Fresta landskommuner besatts dock alltjämt majoriteten av kommunalnämndsposterna av personer knutna till lantbrukets övre skikt.¹¹

¹⁰ Tabell 3.

¹¹ Tabell 3.

Tabell 3: Hammarby, Ed och Fresta kommunalnämnders ledamöter 1921.

Namn	Yrke	Kommun
Gilbert Otterström	Direktör Optimus	Hammarby
Albin Julius Berglund	Folkskolelärare	Hammarby
Karl Otto Bäckgren	Verkmästare Väsby verkstäder	Hammarby
Thure Lindgren	Plåtslagare	Hammarby
Nils Gerhard Engdahl	Plåtslagare	Hammarby
Johan Fredrik Rundin	Folkskolelärare	Ed
Carl Curman	Godsägare Antuna	Ed
Sven Wallin	Ingenjör	Ed
Gustaf Lundberg	Målerimästare	Ed
Sven Olsson	Inspektor Runsa	Ed
Karl Erik Ramqvist	Arrendator Skomakarehagen	Ed
Carl von Rosen	Godsägare Edsby	Ed
August Åström	Agronom	Fresta
John Åström	Agronom	Fresta
Einar Lettström	Godsägare Sköldnora	Fresta
Oskar Edlund	Stilgjutare	Fresta
Knut Cederholm	<i>Yrkestitel ej funnen</i>	Fresta
Sven Köhler	Kansliråd	Fresta

Källa: Egen sammanställning av flera källor ur Upplands Väsby kommunarkiv, se arkivsammanställning i referenslista.

Förutsättningarna för kommunalvalen förändrades väsentligt efter den allmänna och lika rösträttens införande 1919. I Hammarby och Fresta resulterade de första demokratiska kommunalvalen i två vitt skilda utslag.¹² I Hammarby deltog två partier: För Hammarby sockens bästa och Arbetarpartiet. Den förra var en samlingslista för konservativt sinnade invånare med Optimusdirektören Otterström som ledargestalt, medan Arbetarpartiet samlade kandidater från arbetarrörelsens två partigrupperingar, som sedan 1917 varit splittrade i ett socialdemokratiskt och ett vänstersocialistiskt lokalparti.¹³

¹² I Ed inrättades inget kommunfullmäktige förrän efter undersökningsperiodens slut och därför finns det inga representativa val där att redovisa för.

¹³ Sixten Berg, *Socialdemokratien i Upplands Väsby: En krönika om åren 1909–1979* (Upplands Väsby 2004), s. 19.

Tabell 4: Valresultat Hammarby kommunfullmäktigeval 1919. Källa: Dagens Nybeter 19/4 1919.

Parti	Valet 1919
För Hammarby sockens bästa	370
Arbetarepartiet	214
Kasserade	5
Totalt röstande	584

Tabell 5: Valresultat Fresta kommunfullmäktigeval 1920. Källa: Dagens Nybeter 18/12 1920.

Parti	Valet 1920
Samlingslistan	36
Totalt röstande	36

I Fresta såg dock valresultatet betydligt annorlunda ut. Endast ett ”parti” ställde upp och valdeltagandet var extremt lågt med endast 36 röstande i en total befolkning på 699 invånare.¹⁴ Lågt valdeltagande var inte unikt för Fresta utan gällde för hela landet, men med stora geografiska variationer. Valdeltagandet i Fresta var dock långt under det nationella snittet på valdeltagande i landskommuner, som låg på cirka 50 procent av röstberättigade 1919.¹⁵

Kommunalnämndernas sammansättningar 1900 och 1921, samt valresultaten visar på att stora maktförändringar hade skett i Hammarby där män med koppling till industribolagen och arbetarrörelsen 1921 intagit en ledande roll i landskommunens styre. Samma förändring kan inte observeras i Ed och Fresta vilket visar att utvecklingen gick åt olika håll i de tre landskommunerna. Skillnaderna visar sig också på valresultaten 1919 där Hammarby jämfört med Fresta hade ett betydligt större allmänt politiskt engagemang. Valresultaten talar också för att den allmänna och lika kommunala rösträttens införande 1919 inte per automatik innebar omedelbara förändringar i vilka som faktiskt styrde lokalt. För att vidare förstå hur denna maktförändring påverkades av och formade Upplands Väsby och dess bebyggelseutveckling behöver vi gå till andra källor.

Ett industrisambälle tar form

¹⁴ Tabell 5; Församlingsbok för Fresta församling 1918–1929, Eds kyrkoarkiv, Stockholms stadsarkiv.

¹⁵ Lars Nilsson, ”Vem bestämmer i en kommun?” i Lars Nilsson & Håkan Forsell (red.), *150 år av självstyre: kommuner och landsting i förändring* (Stockholm 2013), s. 297–298.

Grunden till det som idag är den centrala bebyggelsen i Upplands Väsby lades när ingenjören Anton Tamm 1903 köpte upp jordbruksfastigheten Stora Vilunda och på denna mark lät grunda industrin Väsby verkstäder. Industrietableringen möjliggjordes av det relativt billiga priset på mark samt närheten till Väsby järnvägsstation som hade öppnat 1866 på linjen Stockholm-Uppsala.¹⁶ Väsby verkstäder fungerade som underleverantörer till det Stockholmsbaserade industribolaget Optimus där Tamm också var verkställande direktör. 1907 flyttade dessutom Optimus sin produktion av fotogengasapparater från Stockholm till Väsby. Väsbyns två största industrier var således tätt sammanknutna med varandra, vilket stärktes ytterligare 1914 då Optimus köpte upp Väsby verkstäder.¹⁷

Ett tydligt drag i Väsbyns tidiga uppbyggnad var industriledningens strävan att tillskansa sig rumslig kontroll över lokalsamhällets resurser och arbetskraft. Genom industrins markinnehav av jordbruk och skogsmarker och anläggandet av tegelbruk och grustag blev Väsby till viss grad självförsörjande på livsmedel, ved och byggnadsmaterial.¹⁸ 1910 hade befolkningen i Väsby industrisamhälle vuxit till 581, en siffra som bör ses i ljuset av att orten endast sju år tidigare inte existerade och att det i hela Hammarby landskommun vid tiden endast bodde 1343 personer.¹⁹ En annan indikation på industribolagets självständiga kontroll över Väsbyns tidiga framväxt är avsaknaden av inblandning från Hammarby landskommun. Under de första tio åren är det ytterst få ärenden i kommunalnämndens mötesprotokoll som berör det växande industrisamhället.²⁰

Denna strategi från industribolaget att skapa en hög grad av rumslig kontroll genom att självständigt kontrollera ett samhälles funktioner är inte unikt för Väsby utan var vid tiden praxis i de patriarkaliska brukssamhällena.²¹ Ett tydligt exempel på detta är det småländska brukssamhället Böksholm, där industripatriarkalismen tog sig rumsliga uttryck bland annat genom Böksholms sulfitfabrik ABs nästintill totala ägande av samhällets mark, servicelokaler och bostäder, som arbetarna försågs med mot villkor om lojalitet mot bolaget. Detta skapade en stark platsbundenhet för samhällets invånare och en tillvaro som helt kretsade kring industrin.²²

¹⁶ Alf Nordström & Johan Curman, *En bok om Upplands Väsby* (Upplands Väsby 1973), s. 160; Charlotte Hedenström & Tove Stjärna, *Östra Runby och Väsby stationsområde: Kulturmiljöutredning 2019-06-07* (Stockholm 2019), s. 30.

¹⁷ Alf Nordström & Johan Curman, *En bok om Upplands Väsby* (Upplands Väsby 1973), s. 161.

¹⁸ Roland Storm, *Väsby förr: En fotografisk resa hundra år tillbaka* (Upplands Väsby 2012), s. 49.

¹⁹ Lars Nilsson, *Historisk tätortstatistik del 4: folkmängden i icke-administrativa tätorter 1900–1950* (Stockholm 2008), s. 16; Tabell 1.

²⁰ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 1899–1914, Upplands Väsby kommunarkiv.

²¹ Lars Nilsson, "Vad gör en kommun?" i Lars Nilsson & Håkan Forsell (red.), *150 år av självstyre: kommuner och landsting i förändring* (Stockholm 2013), s. 26–27.

²² Åsa Lundqvist, *Bygden, bruket och samhället: Om människor och organisatörer i brukssamhället Böksholm 1900–1979* (Lunds 2001), s. 208–209.

Industrisambällets bostäder

Det kanske tydligaste uttrycket för industripatriarkalism var industribolagens kontroll över arbetarnas bostäder. På marken som ägdes av direktör Tamm personligen byggdes Arbetarbaracker för ungkarlar, medan familjer kunde köpa avstyckade villatomter från bolaget. Därmed fanns det en rumslig åtskillnad mellan ogifta arbetare och arbetare med familj, något som också är i linje med tidens patriarkala praxis.²³ Giftna arbetare sågs i regel av arbetsgivare som mer skötsamma och eftertraktade, därför gavs de också fördelar i form av bättre boende och anställning. Skillnaden mellan gifta och ogifta arbetare illustreras av följande citat från en före detta industriarbetare som minns tillbaka på sin tid Väsby 1912–1914:

Jag hade den tid jag arbetade i Väsby lagt mig till med så kallat eget hem, en byggnad innehållande 4 rum och kök samt rätt stor tomt. Dessa egna hem hade bolaget byggt upp. Och sedan fick vi, som tecknat oss för sådana, betala 10 kr per vecka som amortering. Det var två rum och kök på nedre botten samt två enkelrum en trappa upp. Dessa två rum hade jag uthyrat åt ungkarlar. Vidare hade min hustru matgäster. Så det såg rätt lovande ut. Min timpenning var där 62 öre. Men så bröt kriget ut 1914. Och så gott som alla ungkarlar fick sluta. Och vi, som var gifta och bosatta i Väsby fick arbeta med förkortad arbetstid. Och jag med min låga inkomst skulle betala 10 kr i veckan samt elda upp hela villan. Och inte fick vi in något själva i hyra. Inga matgäster hade min hustru. Då sökte jag arbete i Norrtälje.²⁴

Citatet visar även hur sammanlänkade och beroende arbetarnas uppehälle i Väsby var av anställningen vid industrin. Äganderätten till villorna betalades av arbetarna genom amortering som drogs direkt från lönen. Bristen på alternativa arbetsplatser i Väsby gjorde det mycket svårt att bo kvar om anställningen sades upp. Detta visar på industrins starka rumsliga kontroll över bostäder trots att en stor del av villatomter formellt ägdes av arbetarna själva. Det citerade exemplet vittnar också om en rumslig arbetsfördelning baserat på kön. Mannen arbetade i industrin medan kvinnan skötte hushållsarbete. Det intressanta med citatet är att kvinnan inte bara skötte hushållet för den egna familjen utan också såg till att familjen fick en extra inkomst genom uthyrning av rum och besökande ”matgäster.” I detta exempel tycks inkomsterna från uthyrning och matgäster ha varit väldigt centrala för familjens försörjning. Trots att mannen hade sin anställning vid fabriken kvar, om än med minskad arbetstid, såg de sig tvungna att flytta från Väsby på grund av att de inte längre fick någon inkomst från hyres- och matgäster. Citatet är även talande för hur världskriget försämrade industrins ekonomiska situation vilket resulterade i uppsägningar, i första hand av ungkarlar.

²³ Sixten Berg & Sven Bodin, *Här i Väsby just ingenting sker: folkrörelser i Upplands Väsby från sekelskiftet till 50-tal* (Upplands Väsby 1982), s. 20–21; Avsöndringskarta Stora Vilunda Hammarby 1904, Historiska kartor, Lantmäteriet.

²⁴ Mats Rehnberg, *Verkstadsminnen* (Stockholm 1953), s. 102–103.

Bild 1: Foto över Väsby industrisambälles södra delar, i bakgrundens mitt skymtar Optimus fabriksområde.

Fotot ger en god bild över hur industrisambällets bostadsstruktur såg ut med dess planlagda tomter i rader. Bildkälla: Väsby hembygdsförening. Fotograf: Okänd (1910-tal).

Det fanns även en viss rumslig segregation i det nya industrisamhället mellan arbetare och tjänstemän. Det tydligaste exemplet på detta är den gamla herrgårdsbyggnaden Stora Vilunda som direktör Tamm lät renovera och göra till sin privata bostad.²⁵ I herrgårdens närhet byggdes även flera mer påkostade villor åt tjänstemän, såsom villan Susebo. Stora Vilunda och Susebo låg också på ett betydande avstånd från fabrikstomterna, medan de flesta arbetarvillor och arbetarbaracker byggdes i fabrikenas direkta närhet.²⁶

Direktör Tamms ambitioner för Väsby illustreras av den omfattande stadsplan som han 1910 lät lantmätaren Nils Åhlin framställa.²⁷ Planen har ett böljande och oregelbundet gatumönster som bär likheter med samtida Stockholmsförorters stadsplaner. Dessa planer byggde på idén om trädgårdsstaden som var ett tongivande ideal inom europeisk samhällsplanering under det tidiga 1900-talet.²⁸ Stadsplanens storlek och förankring i samtidens idéer om god samhällsplanering vittnar om att direktör Tamm inte nöjde sig med enklast och billigast organisering av det nya industrisamhället, utan hade höga ambitioner för Väsby. Stadsplanen blev dock aldrig antagen med laga kraft eftersom överintendentsämbetet i Stockholms län som beslutade i landskommunernas stadsplaneringsfrågor menade att planen var för omfattande för Väsbyns behov.²⁹ Fastän planen aldrig antogs med laga kraft låg den ändå till grund för Väsbyns tidiga utbyggnad, som dock inte blev så stor som Tamm enligt planen tycks ha hoppats på.

Bild 2: "Stadsplan öfver Väsby villastad." Längst till väster på planen syns järnvägen och de stora fabrikstomterna.

²⁵ Marie Greitz & Jan-Åke Holmbring, (Mjölby 2012), s. 28–29.

²⁶ Bild 2.

²⁷ Bild 2.

²⁸ Stockholmskällan "Trädgårdsstaden 1900–1920" (2025).

²⁹ "Stadsplanen för Väsby villastad", *Dagens Nyheter* (DN) 30/1 1913.

Bildkälla: Upplands Väsby kommun. Kartritare: Nils Åblin (1910).

Industribolagets inflytande i Hammarby landskommun

Hammarby landskommuns inblandning i Väsby tidiga utveckling var som tidigare konstaterats låg, men detta kom delvis att förändras 1915 när Optimus nya direktör Gillbert Otterström tog över posten som kommunalnämndens ordförande.³⁰ Otterströms dubbla poster som Optimusdirektör och kommunalnämndens ordförande innebar en stor lokal maktkoncentration och en inte alltid så tydlig särhållning av de båda posterna. Till exempel föreslog Otterström 1916 att kommunen vid byggandet av ett nytt ålderdomshem skulle göra ett inköp av värmerör genom Optimus för att på det sättet få ett bättre köpeavtal.³¹

Under Otterströms ledarskap i Hammarby kom även kommunen att göra satsningar på infrastruktur i form av utbyggnad av elnät och vägar. Bland annat föreslogs under första världskriget att kommunala nödhjälsarbeten skulle skapas för att förbättra vägar inom Väsby industrisamhälle.³² Vägförbättringar sågs dock inte som önskvärda satsningar av vissa kommuninvånare, 1915 överklagades ett kommunbeslut om anläggande av gångbanor i Väsby till länsstyrelsen under signaturen ”bröderna Wigg.”³³ Bröderna Wigg menade att gångbanorna inte skulle gynna kommunen som helhet och att beslutet därför var ogiltigt.³⁴ Överklagan bör ses i sken av kommunalförordningens

³⁰ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 1915, Upplands Väsby kommunarkiv.

³¹ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 22/8 1916, Upplands Väsby kommunarkiv.

³² Hammarby kommunalnämndsprotokoll 24/8 1914. Upplands Väsby kommunarkiv.

³³ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 7/7 1915. Upplands Väsby kommunarkiv.

³⁴ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 7/7 1915. Upplands Väsby kommunarkiv.

fordran att kommuner utöver de lagstadgade uppdragen inte fick lägga pengar på sådant som inte var till ”kommunens gemensamma gagn.”³⁵

Hammarby kommunalnämnd menade att vägförbättringen visst var till gagn för kommunen som helhet och lät skriva ett protestbrev mot överklagan till Länsstyrelsen som avslutades med:

Då Hammarby kommun genom sin form och läge har förbindelse med kringliggande trakter endast genom Väsby järnvägsstation och gångbanorna äro placerade på eller vid sönderkörda vägar något hundratal meter alla huvudvägarna framåt från järnvägen, torde tillfullo ytterligare vara belyst, att de beslutade gångbanorna betjäna hela kommunen, varför som sagt vördsamt anhållas om avslag å besvären.³⁶

Länsstyrelsen instämde med kommunalnämnden i att anläggandet av gångbanor var befogat, men ärendet gick vidare till Högsta förvaltningsdomstolen som ansåg att anläggandet av gångbanor endast var till gagn för en liten del av kommunens befolkning och att kommunen därmed hade överskridit sina befogenheter.³⁷

Denna konflikt om kommunala gångbanor visar på den dåvarande kommunallagens vagt formulerade begränsning att inte tillåta satsningar som inte gagnade kommunen som helhet. Konflikten visar även på konkurrerande intressen inom Hammarby landskommun där bröderna Wigg kan anses representera den äldre jordbrukande befolkningen som inte såg något värde i att använda gemensamma medel för att utveckla industrisamhället. Motståndet mot industribolagets grepp om makten i Väsby kom dock inte i första hand från den jordbrukande befolkningen utan från en annan ny lokal maktfaktor: folkrörelserna.

Fackföreningsrörelsen och Folkets hus

I spåren av industrisamhället Väsby grundande växte flera lokala folkrörelser fram i form av en missionsförsamling, en kooperativ konsumtionsrörelse, nykterhetsrörelser och arbetarrörelsen. Av dessa kom arbetarrörelsen att bli den mest betydande maktfaktorn och därför fokuserar artikeln på denna rörelse.

Den 18 mars 1906 gick 13 metallarbetare vid Väsby verkstäder samman i en fackförening under namnet ”124:e avdelningen av Svenska Järn- och Metallarbetareförbundet” som organiserade arbetare vid Väsby verkstäder och Optimus.³⁸ Arbetarnas organisering tycks inte ha mötts av någon betydande protest från arbetsgivaren Tamm, vilket inte var en självklarhet våren 1906. Ännu var föreningsrätten en het arbetsmarknadsfråga som ledde till flera stora konflikter då arbetsgivare försökte tvinga arbetare att gå ur facken. Ett exempel på detta är den i samtiden medialt uppmärksammade Mackmyrakonflikten 1906 då en sulfitfabrik i ett försök att stoppa facklig organisering vräkte fackligt

³⁵ 5 § Allmänna stadganden, M:ts nåd. Förordning om kommunalstyrelse på landet: gifven Stockholms slott den 21 maj 1862, Sveriges Rikes Lag 1907.

³⁶ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 15/11 1915. Upplands Väsby kommunarkiv.

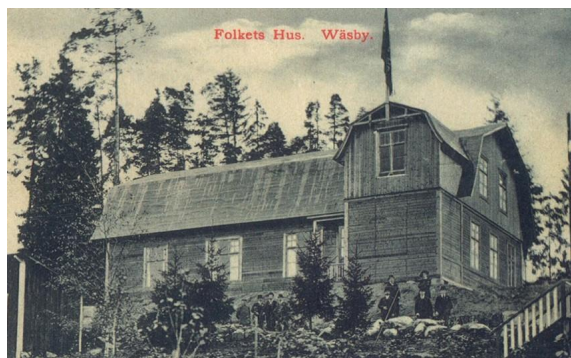
³⁷ ”Gångbanor äro ej kommunal angelägenhet” Svenska Dagbladet (*SD*) 8/12 1916.

³⁸ Berg & Bodin (1982) s. 6.

anslutna från bolagets arbetarbostäder.³⁹ För övrigt bestod en av Väsby's fackförenings första aktioner av en insamling till de vräktas arbetarna i Mackmyra och händelserna nyttjades i agitation för facklig organisering i Väsby.⁴⁰

Det största avtryck som arbetarrörelsen gjorde i Väsby's bebyggelse var anläggandet av Folkets hus och park, vilket beslutades av medlemmar av fackföreningen som 1907 bildade Folkets husförening.⁴¹ Efter intensiva förhandlingar med direktör Tamm fick föreningen 1908 möjlighet att köpa loss en tomt där huset byggdes och invigdes 1909 av Socialdemokraternas partiledare Hjalmar Branting.⁴² Folkets hus kom att bli en central mötesplats för Väsby's invånare och nyttjades för fester och föreningsverksamhet.⁴³ De styrande i Hammarby landskommunen gjorde också vissa försök att kontrollera den politiska opinionen bland arbetarna i Väsby. Ett exempel på detta är kommunalnämndens anslag på 75 kr för nykterhetsföredrag i Folkets hus som gavs på villkoret ”att inga politiska agitationer fingo indragas af föredragshållaren i de ämnen som afhandlades.”⁴⁴ Folkets hus och park kan vidare ses som en rumslig förutsättning för det starka fäste som folkrörelserna fick i Väsby och det politiska engagemang som detta medförde i jämförelse med landsbygderna i Fresta och Ed, vilket inte minst syns i de tidigare redovisade valresultaten.⁴⁵

Bild 3: Vykort med motiv av Väsby Folkets hus 1909.

Bildkälla: Roland Storms privatarkiv. Fotograf: Hedvig Lundqvist (1909).

Världskrig och hungersnöd

Ett tydligt exempel på hur arbetarrörelsen nyttjade sin maktställning i Väsby för att tillgodose sina intressen är deras agerande under första världskriget. Kriget medförde restriktioner på utrikeshandel

³⁹ X: För mer information om Mackmyrakonflikten se Mackmyra Sulfit AB av Svante Jansson (2017).

⁴⁰ Sixten Berg & Sven Bodin *Här i Väsby just ingenting sker: folkrörelser i Upplands Väsby från sekelskiftet till 50-tal* (Upplands Väsby 1982) s. 6.

⁴¹ Berg & Bodin (1982), s. 7.

⁴² Berg & Bodin (1982), s. 7.

⁴³ Bland föreningarna som nyttjade folkets hus fanns den socialdemokratiska lokalföreningen, nykterhetsföreningar, teatersällskap och en föreläsningförening; Berg & Bodin (1982), s. 10–11, 56–57, 78.

⁴⁴ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 9/11 1910. Upplands Väsby kommunarkiv.

⁴⁵ Tabell 4 & 5.

vilket kom att slå mot det exportorienterade bolaget Optimus hårt, något som resulterade i varsel bland arbetarna.⁴⁶ För att avhjälpa arbetslösheten tog kommunen på sig ett betydligt större samhällsansvar än tidigare genom att avlöna de arbetslösa med nödhjälpsarbeten.⁴⁷ Kriget innebar även svårigheter för Sveriges livsmedelsförsörjning och för att underlätta distributionen inrättades därför kommunala livsmedelsnämnder med uppdrag att köpa in livsmedel och andra lokalt svårtillgängliga varor från den statligt tillsatta Folkhushållningskommisionen. Från statligt håll infördes även ransonering på flera livsmedelsvaror, därav tilldelades varje kommun ett visst antal ransoneringskort baserat på befolkningens mängd och graden av självförsörjande jordbrukshushåll.⁴⁸

1917 försämrades tillgången på livsmedel i landet ytterligare vilket drabbade Industrisamhället Väsby särskilt hårt. Hammarby kommunalnämnd tog emot flera klagomål angående felaktigt och otillräcklig fördelning av ransoneringskort.⁴⁹ På ett nämndsammanträde i april konstaterades:

Inventeringen och senare upplysningar från de större gårdarnas i socknen sida hade konstaterats, att för närvarande fullständig brist på sätt- och matpotatis för dem inom socknen, som icke hade egna gårdar eller voro anställda vid dylika, rådde och hade sedan många veckor tillbaka icke någon potatis i allmän handel försålts i Väsby.⁵⁰

Den akuta matbristen var inte bara ett faktum i Väsby utan större delen av landet. I april 1917 samlade hungerdemonstrationer tiotusentals människor runt om i hela landet. Hungerdemonstrationerna började också få allt mer revolutionära undertoner inspirerade av den då pågående revolutionen i Ryssland där tsaren hade abdikerat i mars.⁵¹ Särskilt kan Sesarö i Norrbotten och Västervik i Småland nämnas där hungerdemonstrerande arbetare tillfälligt tog över ansvaret för den lokala ordningen och kastade ut den polisiära ordningsmakten. Den 19 april hade en arbetarkommitté i Västervik inlämnat en kravlista till kommunala myndigheter med krav på kraftigare åtgärder mot livsmedelsbristen, krav som till stor del accepterades av kommunen. Den så kallade Västerviksresolutionen blev mönsterbildande för arbetare på många orter i landet.⁵²

I Väsby fick Västerviksresolutionen sin motsvarighet när arbetare inlämnade en kravlista till kommunalnämnden där de bland annat krävde tvångsköp av potatis och maximipris på flera livsmedel. Kommunalnämnden besvarade kravlistan med sympatier men att de föreslagna åtgärderna övergick kommunens befogenheter.⁵³ För att försöka mildra situationen begärde kommunalnämnden fler ransoneringskort från livsmedelskommissionen. De skrev även ett brev till regeringen med uppmaningen att få till en handelsuppköp med Storbritannien. I brevet betonades att Hammarby

⁴⁶ "Akitebolaget Optimus under 1917" SvD 27/5 1917.

⁴⁷ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 24/8 1914 Upplands Väsby kommunarkiv.

⁴⁸ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 15/11 1915 Upplands Väsby kommunarkiv.

⁴⁹ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 12/3 1917 Upplands Väsby kommunarkiv.

⁵⁰ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 27/4 1917, Upplands Väsby kommunarkiv.

⁵¹ Håkan Blomqvist, *Potatisrevolutionen och kvinnoupplöppet på Södermalm 1917: Ett historiskt reportage om hunger och demokrati*. (Stockholm 2017), s. 10.

⁵² Sigurd Klockare, *Svenska Revolutionen 1917–1918* (Stockholm 1967), s. 32–34.

⁵³ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 27/4 1917, Upplands Väsby kommunarkiv.

var en industrikommun och därför särskilt känslig för utrikeshandelns tillstrypning.⁵⁴ Det fanns också en uttryckt oro från kommunalnämnden att situationen skulle eskalera och att befolkningen med våld skulle lägga beslag på livsmedel.⁵⁵

Kommunalnämndens oro blev den 6 maj till en realitet då, enligt en nyhetsnotis i Dagens Nyheter (DN), ett hundratal arbetare från Väsby verkstäder ihop med ”kvinnor och half-vuxna pojkar” varit på ”inventeringståg till kringliggande ladugårdar på spaning efter potatis.”⁵⁶ Sådana spontana arbetarledda inventeringar av potatisförråd på landsbygden var under våren 1917 mycket vanliga runt om i Sverige. Inventeringarna drevs av nöd och ofta av en misstänksamhet bland industriarbetare mot att jordbrukare gömde undan livsmedelsförråd för att driva upp priserna, vilket i vissa fall också skedde. Inventeringarna genomfördes inte sällan med mer eller mindre tvångsmässigt och hotfullt agerande, bland annat förekom tvångsköp av livsmedel.⁵⁷ DN rapporterade rörande inventeringen i Väsby att arbetarna hade brutit sig in hos en torpare och där plockat med sig rabarber och bröd, samt uppmanat torparen att sälja sin potatis till den kooperativa affären i Väsby.⁵⁸ Potatisinventeringen i Väsby överskuggades dock av händelserna som samtidigt skedde i Stockholm där regelrätta hungerupplopp inträffade på Södermalm den femte maj.⁵⁹ Anledningen till att DN överhuvudtaget rapporterade om den förhållandevis mycket lilla incidenten med en potatisinventering i Väsby beror nog på att det var ett inbrott inblandat, vilket var intressant för en borgerlig tidning som DN att lyfta fram i den väldigt politiserade spända stämning som rådde i landet. Under sommaren 1917 förbättrades livsmedelssituationen i landet genom en utvidgning av kristidshushållning samt genom att regeringen öppnade handelsförbindelser med Storbritannien.⁶⁰ Situationen förbättrades också i Väsby vilket syns genom att antalet ärenden rörande livsmedelssituationen avtog i Hammarby kommunalnämnd under andra hälften av 1917.⁶¹

För att återkoppla till artikelns syfte, vad kan händelserna i samband med hungersnöden under första världskriget säga om lokala maktrelationer? För det första visar händelserna i Väsby på den industripatriarkaliska organiseringens oförmåga att ta hand om sina arbetare under krisen. Istället var det den kommunala organisationen som tog på sig att upprätthålla samhällets väsentliga funktioner i form av nödhjälpsarbeten och livsmedelsdistribution. Visserligen var kommunalnämnden i hög grad kontrollerad av industrin, men trots detta visar kommunens agerande på en förskjutning av samhällsservice och funktioner från bolagets ansvar till kommunernas. För det andra visar händelserna

⁵⁴ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 29/4 1917, Upplands Väsby kommunarkiv.

⁵⁵ Hammarby kommunalnämndsprotokoll 27/4 1917, Upplands Väsby kommunarkiv.

⁵⁶ ”Potatisinventeringar vid Vallstanäs” *Aftonbladet* 5/9 1917.

⁵⁷ Blomqvist (2017), s. 12–14.

⁵⁸ ”Potatisinventeringar vid Vallstanäs” *Aftonbladet* 5/9 1917.

⁵⁹ Blomqvist (2017), s. 34.

⁶⁰ Blomqvist (2017), s. 92–93.

⁶¹ Hammarby kommunalnämndsprotokoll juli till december 1917, Upplands Väsby kommunarkiv.

på arbetarrörelsens roll som en lokal maktfaktor med förmåga att pressa kommunen till att vidta åtgärder för att lindra livsmedelsbristen. Arbetarrörelsen i Väsby var även en del av den samlade nationella rörelsen som nyttjade krisen 1917 till att pressa den konservativa regeringen att ge vika i frågan om allmän och lika rösträtt.⁶²

Avslutande diskussion

I denna artikel har jag lyft fram hur en förändrad maktdynamik i Upplands Väsby 1900–1923 mellan lantbruksgods, industribolag, folkrörelser och landskommuner formade det nya industrisamhället. Analysen av kommunalnämndernas sammansättning visar att en omfattande maktförskjutning från lantbruksgodsen till industribolagen och arbetarrörelsen i Hammarby landskommun ägde rum. Detta speglar inte bara industrins lokala etablering och utveckling i Väsby, utan också den nationella politiken där socialdemokraterna för första gången intog en plats i regeringen 1917. Vidare visar studien hur koncentrationen av inflyttade arbetare i det nybildade Väsby industrisamhälle skapade förutsättningar för etablering av lokala folkrörelser vilka genom folkets hus och park byggde upp en infrastruktur för politiskt engagemang. I Ed och Fresta som saknade större koncentrationer av industriella arbetare fanns under denna tid inte heller någon stark arbetarrörelse som kunde utmana lantbruksgodsens inflytande i landskommunerna, vilket sammanställningarna av kommunalnämndsledamöter och valresultatet 1919 tydligt visar.

Sett på nationell nivå växte folkrörelserna snabbt i Sverige under denna tid och genom att studera hur detta skedde på lokal nivå kan också rumsliga förutsättningar lyftas fram för att förklara lokala skillnader. Betydelsen av rumsliga förutsättningar blir särskilt tydligt när Väsby jämförs med andra industrisamhällen som Böksholm. I Böksholm grundades inget Folkets hus förrän flera decennier senare och även fackföreningen blev erkänd som en legitim förhandlingspart senare än i Väsby.⁶³ En möjlig förklaring till att arbetarrörelsen snabbare fick ett större inflytande i Väsby kontra Böksholm är att Väsby grundades i lantbruksbygd utan tidigare industriell verksamhet och tradition, och att den patriarkaliska andan därmed blev svagare i Väsby. Detta betyder dock inte att patriarkalism saknades i Väsby. Industribolagens ombesörjande av bostäder och livsmedelsförsörjning genom markägande och långivning för egna hem kopplat till anställning är tydliga drag för en industripatriarkalisk organisering av samhället.

Industrisamhällets uppbyggnad från grunden i en lantbruksgodstät bygd gör också Väsby speciellt

⁶² Blomqvist (2017).

⁶³ Åsa Lundqvist, *Bygden, bruket och samhället: Om människor och organisatörer i brukssamhället Böksholm 1900–1979* (Lunds 2001).

och ger möjlighet att se hur industribolaget hanterade lantbrukarnas rumsliga intressen. Avsaknaden av ärenden i Hammarby landskommun som berör industrins uppbyggnad under de första åren tyder på en relativt konfliktfri relation. Men överklagandet av kommunens senare satsningar på vägförbättringsåtgärder visar att det ändå fanns spänningar mellan industrisamhället och lantbrukare. Denna spänning visar på en rumslig splittring mellan tätorten och omkringliggande landsbygd eftersom de protesterande lantbrukarna tycktes se vägförbättringen som ett särintresse för tätorten och inte som en förbättring för kommunen som helhet. I en större kontext är detta ett exempel på hur rumsligt betingade gränser dras mellan olika intressen även i en liten geografisk enhet som Hammarby landskommun.

Referenslista

Källor

Stockholms stadsarkiv, Eds kyrkoarkiv:

Ed församlingsbok 1895–1905.

Ed församlingsbok 1918–1923.

Stockholms stadsarkiv, Fresta kyrkoarkiv:

Fresta församlingsbok 1895–1906.

Fresta församlingsbok 1918–1929.

Stockholms stadsarkiv, Hammarby kyrkoarkiv:

Hammarby församlingsbok 1895–1902.

Hammarby församlingsbok 1916–1929.

Upplands Väsby kommunarkiv:

Ed kommunalnämndprotokoll 1900–1923.

Fresta kommunalnämndprotokoll 1900–1901, 1900–1901.

Hammarby kommunalnämndprotokoll 1900–1923.

Åhlin, Nils ”Stadsplan öfver Väsby villastad” 1910.

Dagstidningar

”Akitebolaget Optimus under 1917” *SvD* 27/5 1917.

”Gångbanor äro ej kommunal angelägenhet” *SvD* 8/12 1916.

”Potatisinventeringar vid Vallstanäs” *Aftonbladet*.

”Stadsplanen för Väsby villastad” *DN* 30/1 1913.

”Valresultat Fresta kommunfullmäktigeval 1920” *DN* 18/12 1920.

”Valresultat Hammarby kommunfullmäktigeval 1919” *DN* 19/4 1919.

Litteratur

Berg, Sixten, *Socialdemokratin i Upplands Väsby: En krönika om åren 1909–1979* (Upplands Väsby 2004).

Berg, Sixten & Bodin, Sven, *Här i Väsby just ingenting sker: folkrörelser i Upplands Väsby från sekelskiftet till 50-tal* (Upplands Väsby 1982).

Blomqvist, Håkan, *Potatisrevolutionen och kvinnoupploppet på Södermalm 1917: Ett historiskt reportage om*

- hunger och demokrati* (Stockholm 2017).
- Greitz, Marie & Holmbring, Jan-Åke, *Anton Tamm 1870–1936: en mångsidig företagsledare vid 1900-talets början* (Mjölby 2012).
- Hedenström, Charlotte & Stjärna, Tove, *Östra Runby och Väsby stationsområde: Kulturmiljöutredning 2019-06-07* (Stockholm 2019).
- Klockare, Sigurd, *Svenska Revolutionen 1917–1918* (Stockholm 1967).
- Kullander, Jörn ”Fakta om kommuner och regioner”, *Sveriges Kommuner och Regioner* (Artikel) 18/9 2024
 <<https://skr.se/skr/tjanster/kommunerochregioner/faktakommunerochregioner.1022.html>> (10/5 2025).
- Lundqvist, Åsa, *Bygden, bruket och sambället: Om människor och organisatörer i brukssambället Böksholm 1900–1979* (Lunds 2001).
- Magnusson, Ulf, *Från arbetare till arbetarklass, klassformering och klassrelationer i Fagersta: Ett mellansvenskt brukssambälle 1870–1909* (Uppsala 1996).
- Nilsson, Lars, *Historisk tätortsstatistik del 4: folkmängden i icke-administrativa tätorter* (Stockholm 2008).
- Nilsson, Lars, ”Kommunvalen före 1919” i Lars Nilsson & Håkan Forsell (red.), *150 år av självstyre: kommuner och landsting i förändring* (Stockholm 2013).
- Nilsson, Lars, ”Vad gör en kommun?” i Lars Nilsson & Håkan Forsells (red.), *150 år av självstyre: kommuner och landsting i förändring* (Stockholm 2013).
- Nilsson, Lars, ”Vem bestämmer i en kommun?” i Lars Nilsson & Håkan Forsells (red.), *150 år av självstyre: kommuner och landsting i förändring* (Stockholm 2013).
- Nordström, Alf & Curman, Johan, *En bok om Upplands Väsby* (Upplands Väsby 1973).
- Nyström, Lars, *Potatisriket: Stora Bjurum 1857–1917 Jorden, makten, sambället* (Göteborg 2003).
- Palme, Sven-Ulric, ”De första proportionella kommunalvalen” i Sven-Ulric Palme (red.), *Hundra år under kommunalförfattningarna 1862–1962* (Stockholm 1962).
- Rehnberg, Mats, *Verkstadsminnen* (Stockholm 1953).
- Stockholmskällan, ”Trädgårdsstaden 1900–1920” 26/3 2025
 <<https://stockholmskallan.stockholm.se/teman/staden-vaxer/tradgardsstaden/>> (20/8 2025).
- Storm, Roland, *Väsby förr: En fotografisk resa hundra år tillbaka* (Upplands Väsby 2012).
- Strömberg, Lars & Westerståhl, Jörgen, *De nya kommunerna: en sammanfattning av Kommunaldemokratiska forskningsgruppens undersökningar* (Stockholm 1983).
- 5 § Allmänna stadganden, M:ts nåd. Förordning om kommunalstyrelse på landet: gifven Stockholms slott den 21 maj 1862, Sveriges Rikes Lag 1907.